

Jeroen Deploige en Peter Stabel, ‘Textielondernemers en textielarbeiders in de middeleeuwse stad’, in *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen*, ed. Véronique Lambert en Peter Stabel (Tielt: Lannoo, 2016), pp. 240-281.

Textielondernemers en textielarbeiders in de middeleeuwse stad

Jeroen Deploige en Peter Stabel

Wat de middeleeuwse zuidelijke Nederlanden in Europees perspectief uniek maakte, was het gewicht van de regio als exportgericht industriegebied. Meer nog dan door handel en verkeer werden de steden in Vlaanderen, Artesië, Henegouwen en Brabant – en later, maar in veel mindere mate, ook in Holland – gekenmerkt door de massale ontwikkeling van een grote textielsector die zich in eerste instantie, maar niet exclusief, in de productie van wollen lakens specialiseerde. In ieder geval was textiel in Europa toen, na landbouw, de grootste economische sector en de concentratie van de textielproductie deed grote stromen arbeiders naar de steden trekken. Stadsbestuurders waren zich overigens terdege bewust van het belang van de sector. Vragen om betere of andere privileges werden steevast onderbouwd met het argument dat het de lakennijverheid was die welvaart creëerde – en dus onrechtstreeks ook belastinginkomen voor de vorst. In veel steden, groot en klein, was meer dan de helft van de bevolking er actief in of voor hun inkomen afhankelijk van de industrie. Die industriële expansie bepaalde alles: de omvang van de steden, de dichtheid van het stedelijke netwerk, de economische specialisatie van de inwoners, de betrokkenheid in regionale en internationale handelsstromen, en zelfs de relatie met het omliggende platteland, dat een echt reservoir aan werkkrachten voor de stedelijke nijverheid werd en ook bepaalde goedkopere textielproductie overnam naarmate de stedelijke industrieën met afzetmoeilijkheden te maken kregen. Waarom net in dit gebied een dergelijke, massale industriële ontwikkeling op gang kwam, is al elders in dit boek aan bod gekomen. De combinatie van een beschikbare arbeidsreserve, de aanwezigheid van grondstoffen (in eerste instantie wol), de gemakkelijke en relatief goedkope verbindingen met afzetgebieden dankzij de ligging in de rivierendelta... hebben allemaal een rol gespeeld. De grote duurzaamheid van de sector in een wereld die soms fundamenteel veranderde, is zonder meer opmerkelijk te noemen en heeft te maken met de beslissingen van de ondernemers en de soepelheid waarmee de industriële infrastructuur kon worden aangepast. Vooral de ambachtsgilden, in de traditionele literatuur beladen met de zonden van verstarring en verval, waren cruciaal om innoverende industriële transformaties te begeleiden. Maar bovenal heeft de textielnijverheid de stedelijke samenlevingen getekend, en tot bepaalde hoogte ook die op het platteland. Ze zorgde voor de aanwezigheid van grote groepen geschoolde en ongeschoolde arbeiders in de steden en die arbeiders hielden er een eigen levenswijze en mentaliteit op na. Aanvankelijk verguisd door de kerkelijke en wereldlijke elites, groeiden ze uit tot de kernwaarden van de stedelijke middengroepen.

Van domaniale naar stedelijke industrie

De opkomst van de stedelijke textielindustrieën in middeleeuws Vlaanderen en Artesië is een fenomeen van de 11e en vroege 12e eeuw. In Brabant en grote delen van het prinsbisdom Luik daarentegen bleef de productie van stoffen nog een tweetal eeuwen lang een veeleer

rurale activiteit, die enkel in regionale noden voorzag. Pas in de 13e eeuw vonden de steden in die gebieden aansluiting bij de Vlaamse en Noord-Franse, op export gerichte dynamiek. Artesië vormde echter, samen met Picardië, al sinds de Romeinse tijd een regio van schapenteelt en wolbewerking. Vanaf de Karolingische periode werd die sector, als onderdeel van een globale rurale expansie, alsmaar belangrijker, ook in Vlaanderen. Daardoor is er veeleer sprake van een geleidelijke transitie van de vroegmiddeleeuwse domaniale productie naar de stedelijke industrie, dan van een soort geboorte van de stedelijke economie in de 11de eeuw.

De productie van stoffen uit wol en vlas was in de vroege middeleeuwen vooral de taak van vrouwen in de huiselijke economie op het platteland. Hun werk was geïntegreerd in de typische diensten die afhankelijke en horige families aan hun grondheren dienden te leveren. Daarnaast waren er op grotere monastieke en koninklijke domeinen ook al meer gespecialiseerde textielwerkplaatsen, de zogenaamde *gynaecea*, waar op grotere schaal stoffen werden geproduceerd en waar alle opeenvolgende productiefasen waren geconcentreerd: van het voorbereiden en kaarden van de wol, over het spinnen van het garen tot het weven van de stof. In dergelijke *gynaecea* waren doorgaans meerdere tientallen, meestal jonge en onvrije vrouwen tewerkgesteld. Archeologisch onderzoek leert ons dat zij hun werk verrichtten in halfingegraven hutten – zogenaamde kuilhuizen – maar ook onder afdaken en in de openlucht. Die vrouwen hadden niet zo een beste reputatie en ze werden in kerkelijke bronnen vaak geassocieerd met seksuele losbandigheid.

Het zijn vooral de toegenomen marktgerichte productinnovatie en arbeidsorganisatie die een belangrijke stimulans aan de verstedelijking van de textielindustrie hebben gegeven. De stedelijke kernen van Arras, Douai, Saint-Omer, Gent, Brugge en Ieper namen daarin al snel het voortouw. Ook de ruime beschikbaarheid van inlandse wol, die vanaf de 12e eeuw massaal werd aangevuld met import uit Engeland, hebben de snelle schaalvergroting in de hand gewerkt en ervoor gezorgd dat de Vlaamse en Noord-Franse stoffen een internationaal gegeerd exportproduct werden.

De verstedelijking van de textielarbeid ging ook gepaard met een duidelijke genderverschuiving. Er wordt soms gesteld dat de vermannelijking van het weversberoep samenhangt met een opvallende technologische ontwikkeling. Vanaf de 11e eeuw werden namelijk, onder invloed van de Byzantijnse en islamitische wereld, de oudere verticale weefgetouwen geleidelijk aan vervangen door zwaardere horizontale toestellen. De bekende rabbijn Shlomo Yitzchaki uit Troyes in Champagne, vooral bekend onder zijn acroniem Rashi, was hier in de tweede helft van de 11e eeuw getuige van. Hij heeft het in een van zijn Talmoedcommentaren over het onderscheid tussen het weefgetouw van ‘mannen die met de voeten weven’, dat wil zeggen horizontale toestellen met pedalen, en het weefgetouw gebruikt door vrouwen dat bediend werd met een ‘stok die op- en neergaat’. Toch bleven vrouwen massaal actief in activiteiten die veel en slecht betaalde werkkraft vergden, zoals spinnen. Vooral in die onderdelen van het productieproces die vanaf de 13e eeuw door de opkomende en sterk patriarchaal georganiseerde ambachten zouden worden gedomineerd, verdwenen de vrouwen stilaan.

Aangezien er van de nieuwe stedelijke milieus nauwelijks documenten zijn overgeleverd voor het midden van de 13e eeuw, is er bijzonder weinig informatie beschikbaar over de eigenlijke ontwikkeling van de textielindustrie, laat staan over de arbeidsorganisatie en de veranderende productieprocessen. Schaarse bronnen waarin marktheffingen worden opgesomd, bewijzen niettemin de belangrijke plaats die de lakenproductie in het economische leven begon in te nemen. De oudste bekende tolrechten op marktwaren in Arras dateren uit 1024 en 1036. Ze waren in het bezit van de belangrijke Sint-Vaastabdij in de stad en bevatten meerdere verwijzingen naar producten in de textielsector. Zowel afgewerkte lakens als weefdraad en kleurstoffen worden erin vermeld. Een andere zeldzame oorkonde uit Arras, waarin de

Vlaamse graaf Filips van de Elzas en de lokale bisschop in 1177 elkaars juridische bevoegdheden erkenden, geeft dan weer terloops mee dat de bisschop kwaliteitsinbreuken in de productie van lakens mocht berechten.

Naast dergelijke schaarse bronnen van economische en juridische aard, vinden we soms ook in literaire teksten vroege aanduidingen terug van de ontwikkeling die de stoffenhandel en textielindustrie in de Vlaamse steden moeten hebben gekend. Zo is er uit de jaren 1070 een merkwaardig allegorisch strijdgedicht overgeleverd van de obscure kerkelijke auteur Winric van Trier, getiteld *Conflictus ovis et lini*, over de twist tussen een schaap en een vlasgewas. In het twistgesprek wordt het vlas niet alleen aangewreven dat het op pijnlijke wijze door vrouwen uit de grond wordt gerukt en vervolgens, tijdens de bewerking, wordt bespot; het schaap steekt op een gegeven moment vooral ook de loftrumpet over de stoffen die uit Vlaanderen worden geëxporteerd:

Maar terwijl iedere stam naargelang zijn kunnen bedekkingen in vele kleuren produceert, maakt echter deze ene provincie dit excellente laken, dat groen is of blauwgroen of hemelsblauw. Deze kleren, door heren te dragen, die jij, Vlaanderen, uitvoert, sommige zacht krullend in de wol en andere steviger.

De beroemde dichter Chrétien de Troyes leverde een van de vroegste beschrijvingen van echte arbeidsdeling in de stedelijke textielindustrie. In zijn populaire ridderroman *Perceval ou le Conte du Graal*, geschreven in de jaren 1180 in opdracht van graaf Filips van de Elzas, vinden we een kleurrijke voorstelling terug van de fictieve stad Escavalon, waar een plaats als Gent model voor zou kunnen hebben gestaan. Daar wemelt het plots – voor de 12e-eeuwse lezer ongetwijfeld zeer herkenbaar – van geldwisselaars en allerhande handwerklieden: ‘hier zijn er die laken vollen et hier die het weven / hier zij die het kammen en hier zij die het scheren’. Dergelijke verzen mogen op zich slechts summiere informatie bevatten, het is wachten tot de jaren 1220--1230, wanneer ook de embryonale ambachtsgilden hun opwachting maken, voordat er voor het eerst ook allerlei beroepsgroepen van de lakenproductie (wevers, vollers, ververs...) worden vermeld in de bronnen van de stedelijke administraties zelf, zoals die van Douai en later ook van andere plaatsen. Toch blijven zelfs dan de Oudfranse en Middelhoogduitse literaire teksten veel treffender in hun lofzangen op de vaardigheid van de Ieperse ververs, op de broeken uit Brugge, op de waardevolle groene wollen lakens uit Gent, op de scharlaken stoffen uit Saint-Omer, Douai of Rijsel. Via de jaarmarkten van Lendit bij Parijs en die in Champagne, en via de handel met het Rijnland genoten al deze producten een internationale faam die menig literator wist te inspireren.

Beeld en zelfbeeld van de vroegste wevers

Terwijl er voor de eerste eeuwen uit de geschiedenis van de stedelijke textielindustrie nauwelijks informatie is overgeleverd over het productieproces of de bedrijfsorganisatie, is er vooral dankzij kerkelijke bronnen wel vrij goede informatie beschikbaar over de wijze waarop de groeiende groep van textielwerkers werd gepercipieerd. Het mag niet verrassen dat die perceptie niet bepaald welgezend was. De religieuze en aristocratische elites uit de vroege en volle middeleeuwen hadden sowieso al geen al te hoge dunk van *opus manuum* of handenarbeid, die ze als ondergeschikt beschouwden aan geestelijk werk en militaire en bestuurlijke verantwoordelijkheden. Toen handenarbeid vervolgens ook aan de controle van de traditionele domeineconomie begon te ontsnappen en er in de opkomende steden nieuwe vormen van loondienst werden geïntroduceerd, nam de argwaan alleen maar toe. De abtenkroniek van de abdij van Sint-Truiden bevat bijvoorbeeld het relaas van een tot de

verbeelding sprekende gebeurtenis, waar wevers een hoofdrol in spelen. Die wevers vormden volgens de kroniek een eigenaardig volkje van ‘loonarbeiders die uit wol en vlasvezels weefsels maken’ en die bovendien ook meer dan andere werklieden ‘brutaal en eigengereid’ waren. Om die reden zouden ze in 1135 aan een bijzonder vernederingsritueel zijn onderworpen. Toen werd er namelijk een schip op wielen, dat er al een hele tocht op had zitten, in de stad binnengerold. De lokale wevers werden op straffe van confiscatie verplicht het schip dag en nacht te bewaken, waarna de rest van de stadsbevolking, tot de ontzetting van de benedictijnse kroniekschrijver, er gedurende twaalf dagen een bacchanaal feest rondom zou hebben gehouden. Dat zou uiteindelijk de oorzaak zijn geweest van veel later onheil voor de stad.

Vanaf de jaren 1130 echter wordt de toon in veel teksten grimmiger en gaan de wevers in het vervolgingsdiscours van kerkelijke auteurs meer en meer figureren als de drijvende krachten in de ontwikkeling van allerhande radicale en heterodox bevonden religieuze bewegingen. De kloosterkroniek van de abdij van Saint-André in Le Cateau-Cambrésis, geschreven omstreeks 1133, verhaalt hoe de hervormingsgezinde en als ketters beschouwde prediker Ramihrdus in 1076 levend was verbrand in een hut, en voegt daar aan toe: ‘In sommige steden zijn er tot vandaag nog vele leden van zijn sekte, en men meent dat zij die in hun levensonderhoud voorzien door te weven daartoe behoren’. Een twintigtal jaren later maakten de kerkelijke autoriteiten in Arras zich zorgen over de impact van ketterse lieden. De akten van een kort daarop in 1157 in Reims gehouden concilie specificeren dat het ging om:

[...] de meest schandelijke sekte van Manicheeërs, die zich onder de meest schandelijke lieden verborgen houden om daar onder het mom van de religie de zielen van de eenvoudigen te bewegen tot de ondergang, en dit door de verwerpelijke wevers die vaak van de ene plaats naar de andere vluchten en hun namen veranderen en daarbij vrouwtjes bezwaard met zonden met zich mee voeren.

Omstreeks 1163 begonnen ook in het Rijnland ketterse bedreigingen de kop op te steken. Eckbert van Schönau, een van de vervolgers van de als heterodox beschouwde groepjes die onder meer in het Keulse waren ontdekt, schreef daarover in zijn antiketterse preken:

Bij ons in Duitsland worden ze *katharen* genoemd, in Vlaanderen *piphles* en in Frankrijk *texerant*, vanwege hun band met het weven [...] en zij stellen dat het ware geloof in Christus en de ware verering van Christus enkel in hun vergaderingen gevonden kan worden, die ze houden in kelders, in wevershutten en andere dergelijke ondergrondse schuilplekken. Zij zeggen dat zij het apostolische leven leiden.

Eckbert vergelijkt het fenomeen met een krab die ver voort weet te kruipen, en met de besmettelijkheid van lepra die zich wijd verspreidt. Ook in Oxford werden kort nadien, in 1166, een dertigtal ketterse mannen en vrouwen, die waren ontdekt in Worcester, tot de doodstraf veroordeeld. In contemporaine brieven van bisschop Gilbert Foliot van Londen worden ze ‘wevers’ genoemd en de latere kroniekschrijver William van Newburgh stelt dat ze van ‘Teutoonse’ origine waren, waarmee wellicht Vlaanderen of Brabant werd bedoeld. Hoe tendentiekus en eenzijdig die teksten ook zijn, en hoezeer ze ook overgaan tot moeilijk controleerbare, clichématige gelijkstellingen tussen ketters en wevers, toch laten ze tegelijk ook impliciet doorschemeren dat er onder de nieuwe, zelfbewuste groepen van werklieden die de steden opzochten, eigen groepsgevoelens werden gecultiveerd, die ook religieus konden worden onderbouwd. Het lijkt niet toevallig dat Eckbert van Schönau het zogenaamde ‘apostolische leven’ van de ketterse wevers aan de kaak stelde. Het Nieuwe Testament, en in het bijzonder de brieven van Paulus, reikten namelijk veel argumenten aan om een nieuw

arbeidsethos te schragen. Stond er niet in 1 Tess. 4, 11--12: 'Stel er een eer in rustig uw eigen zaken te behartigen en met uw eigen handen de kost te verdienen, zoals wij u bevolen hebben. Dan zal uw gedrag een waardige indruk maken op de buitenstaanders, en bent u van niemand afhankelijk'?

Ook de wevers die zich in Sint-Truiden rondom het fameuze landschip hadden moeten verzamelen, zouden smekend hebben gesteld dat zij maar gewone, eenvoudige lieden waren,

[...] die een eerlijk beroep uitoefenden en leefden van het werk hunner handen, net als de eerste christenen en de apostelen. Dag en nacht moesten zij werken voor voedsel en kleding voor zichzelf en hun kinderen. [...] Onder de christenen werden toch talrijke beroepen uitgeoefend, die heel wat onbetamelijker waren dan het hunne, al was het zo dat zij geen enkel beroep onbetamelijk vonden, wanneer een christenmens het kon uitoefenen zonder te zondigen.

Echo's van dergelijke klachten vinden we ook later terug, bijvoorbeeld omstreeks 1175 in een brief die de Luikse Luik priester Lambert li Bègue aan tegenpaus Callixtus III had gericht, nadat hij een tijd gevangen had gezeten vanwege zijn al te hervormingsgezinde prediking onder eenvoudige lieden. 'Ik word verworpen', zo stelde Lambert, 'omdat ik geboren ben uit eenvoudige mensen en omdat mijn predicatie gehoord wordt door wevers en looiers, veeleer dan door heren, alsof schuld niet gebaseerd zou zijn op zonde maar op beroepen die noodzakelijk zijn voor de mens.' Niettemin bleven zelfs de stedelijke elites het handwerk van wevers en anderen nog tot diep in de 13e eeuw als 'weezinwekkend' beschouwen.

Afnemende arbeidsmobiliteit

Wat uit verschillende van de hierboven besproken kerkelijke en antieketterse teksten ook naar voren komt, is de vaststelling dat textielarbeiders – en wevers in het bijzonder – in die periode vaak als een relatief mobiele beroepsgroep werden beschreven. Het is aannemelijk dat zij zich, in functie van de beschikbaarheid van werk en goede voorwaarden, van de ene locatie naar de andere verplaatsten, wat tegelijk de verspreiding van hun soms problematische religieuze en sociale overtuigingen ten goede kwam. Ook het geval van het carnavaleske landschip uit Sint-Truiden wijst op die mobiliteit. Dat landschip was namelijk, volgens de Sint-Truidense abtenkroniek, oorspronkelijk in elkaar getimmerd door een boer uit Kornelimünster bij Aken die een grap wilde uithalen met de wevers uit zijn omgeving. Vervolgens hadden wevers het voortgetrokken naar opeenvolgend Aken, Maastricht, Tongeren en Borgloon, om uiteindelijk op de markt van Sint-Truiden te belanden. Het is geen toeval dat dit traject ook samenviel met een deel van de belangrijke handelswegen over land die het Rijnland met het Noordzeegebied verbonden en waarlangs dus ook op regionale schaal stoffen werden verhandeld.

Hierboven werd ook al de veronderstelde aanwezigheid vermeld van Vlaamse wevers in Engeland in het midden van de 12e eeuw. Het is zeker zo dat toen er, na de slag bij Hastings in 1066 en de overwinning van de Normandische hertog Willem de Veroveraar, een kolonisatiegolf over het Kanaal op gang kwam, veel telgen uit de Vlaamse aristocratie zich daar vestigden. Daarnaast zijn er ook tal van sporen van echte nieuwe nederzettingen van Vlamingen, onder meer ook in Wales vanaf de tijd van koning Hendrik I (1100--1135). De laat-12e-eeuwse kroniekschrijver Gerald van Wales schreef over die Vlaamse kolonies dat ze lieden huisvestten die zeer bedreven waren in de wolbewerking en in de handel, en dat ze een sterk volk waren, zowel met de ploeg als met het zwaard. Of precies textielwerkers uit de Nederlanden systematisch naar Engeland en ook naar Duitsland zouden zijn geëmigreerd,

zoals in oudere literatuur vaak is verondersteld, wordt tegenwoordig sterk gerelativeerd. Wel duidelijk is dat kort voor 1200 enkele invloedrijke geschiedschrijvers de Vlaamse soldaten, die in de 12e eeuw veelvuldig in Engelse conflicten werden ingezet, geringschattend begonnen voor te stellen als plunderende werklieden. Omstreeks 1180 vergeleek Jourdain Fantome de Vlaamse, Picardische en Franse huurlingen die in de jaren 1173--1174 ten strijde trokken tegen de Engelse koning Hendrik II (1154--1189) met wevers die niet wisten hoe ze, zoals ridders, wapens moesten dragen en die enkel belust waren op Engelse wol. En kort voor 1200 typeerde Gervasius van Canterbury de Vlaamse strijders die een halve eeuw eerder voor koning Stefanus (1135--1154) hadden gevochten als hongerige wolven die 'er alles aan deden om de Engelse rijkdom tot niets te herleiden' en die 'hun geboortegronden en hun weversberoep hadden verlaten'. Maar al gaat het hier om een bewuste, denigrerende stereotypering, dan nog lijkt die de vooroordelen over wevers – ongecultiveerd, hebzuchtig, mobiel – en de reputatie van de Vlaamse industrie te bevestigen.

Tegelijk vinden we binnen de Nederlanden wel duidelijke indicaties terug van het feit dat de landsheerlijke en stedelijke overheden inspanningen leverden om goede arbeidskrachten aan te trekken voor tewerkstelling in de textielsector. Veelzeggend in dat opzicht is bijvoorbeeld een besluit dat de Vlaamse gravin Johanna van Constantinopel in 1224 uitvaardigde ten voordele van de ontwikkeling van de textielindustrie in Kortrijk. Zij liet namelijk optekenen dat de eerste vijftig mannen die zich in Kortrijk kwamen vestigen om wol te bewerken, levenslang werden vrijgesteld van heerlijke taks en andere heffingen. Het is wellicht niet toevallig dat de graven en gravinnen toen, ook met allerlei andere maatregelen, de kleinere steden in het graafschap een duwtje in de rug gaven. Die konden namelijk een tegengewicht bieden voor de machtiger wordende grote steden.

In de vroege 13e eeuw moet zich ook in Arras een kolonie van Vlaamse immigranten hebben ontwikkeld, die er werk hadden gevonden in de florerende textielindustrie. Bijzonder kleurrijke informatie hierover is terug te vinden in het burlleske gedicht *Prise de Neuville*, dat tevens een mooie illustratie vormt van het rijke literaire leven dat zich vanaf de late 12e eeuw in deze stad ontplooidde, onder meer dankzij de aanwezigheid van twee literaire broedersschappen waarin patriciërs en stedelijk jongleurs hun poëtische talenten konden ontwikkelen. Het gedicht vormt een parodie op het welbekende genre van het chanson de geste. Het steekt vooral de draak met de integratieproblemen die de Vlamingen in Arras moeten hebben gekend. Het gedicht is namelijk geschreven in een Picardisch Frans dat, om de parodie kracht bij te zetten, met Dietse woorden is doorspekt en met verkleinende achtervoegsels, zoals *-kin* en *-quin*, en scatologische dubbelzinnigheden. Het vertelt hoe de ingeweken Vlaamse wevers zich opmaken om het fictieve kasteel van Neuville te bestormen: onder de leuze '*Esquietin!*' (schepen) verzamelen ze en luiden ze de banklok; ze bewapenen zich op een klungelige wijze, nemen afscheid van hun geliefden, ontvangen voortekenen en maken zich op voor de strijd. De eigenlijke slag wordt niet beschreven, maar de tekst focust wel op de, in de ogen van de dichter, ridicule politieke ambities die de wevers begonnen te ontwikkelen. De inzet van de strijd was namelijk stedelijke inspraak en respect voor het beroep, zoals de dichter het in de mond van aanvoerder Simon Banin legt: 'Ja, vandaag is de eer van de wever gered [...] nog voor het feest van Sint-Jan zal ik schepen zijn.'

Politieke inspraak werd ten tijde van de *Prise de Neuville* misschien nog als een dwaze utopie gezien – 1302 was nog veraf – maar toch is het duidelijk dat de textielarbeiders zich in de eerste helft van de 13e eeuw steeds meer begonnen te roeren. In Arras moet dat klimaat van opstandigheid en spanningen tussen de schepenbank en de wevers omstreeks 1242 hebben geleid tot de afschaffing van de vroegste lokale weversgilde. Maar ook in onder meer Valenciennes (1225) en Douai (1245) kwam het tot rebellie en stakingen waarin textielarbeiders zich lieten gelden. Stadsbesturen, gedomineerd door mercantiele elites, ondernemers en grondbezitters boden stevig weerwerk, maar waren tegelijk ook meer en meer

beducht voor de mobiliteit van het arbeidspotentieel waar de stedelijke economieën op steunden. Veelzeggend in dat licht zijn bijvoorbeeld de overeenkomsten die de schout en schepenen van Antwerpen eerst in 1242 met het stadsbestuur van Mechelen, en in 1249 met een negental andere belangrijke steden in Brabant en het Luikse afsloten om te vermijden dat opstandige wevers, vollers en andere handwerklieden daar asiel zouden vinden. Wie hun onderdak zou verlenen of voeding zou verkopen, mocht zich aan boetes verwachten; wie hen tewerkstelde, verloor voor een jaar het recht om zijn ambacht uit te oefenen.

Hoogtepunt in de 13e eeuw

De 13e eeuw betekende in productievolumes ongetwijfeld het hoogtepunt van de lakennijverheid in de grote steden van Vlaanderen en Artesië, en de periode zag ook het begin van de expansie van de industrie in het hertogdom Brabant, vooral in Mechelen, Leuven en Brussel. Lakenhallen kwamen op als paddenstoelen in het stedelijke landschap, met als hoogtepunt uiteraard de soms reusachtige schaal van de verkoopinfrastructuur – vooral in Ieper, Brugge, Douai en Gent. De lakennijverheid symboliseerde in die plaatsen ook de stad als politiek orgaan. De stedelijke belforten, het ultieme symbool van de verworven politieke zelfstandigheid van de stedelijke commerciële en grond bezittende elites, torenden hoog uit boven die wel heel reële verkoopinfrastructuur. Vlaamse, Artesische en gaandeweg ook Brabantse lakens werden naar alle uithoeken van Europa uitgevoerd en richtten zich tot vrijwel alle lagen van de bevolking. De goedkopere, zogenaamde ‘droge’ draperie, in Vlaanderen vaak ‘saaïen’ genoemd, ontwikkelde zich vooral in Brugge; Ieper en Gent produceerden, naast gewone kwaliteit, in eerste instantie duurere ‘gesmoute’ lakens. Maar ook de Frans-Vlaamse en Artesische steden Douai, Saint-Omer, Rijsel en Arras dongen volop mee naar de verovering van de markten in Zuid- en Centraal-Europa.

De sociale verhoudingen in de stedelijke lakenproductie zouden, in navolging van Henri Pirenne, zonder meer als industrieel-kapitalistisch kunnen worden omschreven. Grote en kapitaalkrachtige kooplieden, die volop waren betrokken in de handel zowel in grondstoffen – gaandeweg vooral Engelse wol en kleurstoffen (meestal in de regio geteelde meekrap voor rood, wede voor blauw) – als in afgewerkte stoffen, domineerden het productieproces. Tegelijk hielden ze ook de politieke touwtjes in handen. De textielarbeiders lijken in alles aan hen ondergeschikt te zijn geweest. Hoewel de diverse productiefasen in eerste instantie in de huizen van de arbeiders zelf werden georganiseerd en, naarmate er ook duurere luxestoffen werden vervaardigd, vooral de kerntaken van weven, vullen en verven steeds meer een technische en organisatorische knowhow vereisten van de arbeiders zelf, bleven de textielarbeiders voorlopig politiek onmondig en slaagden ze er niet in om op te boksen tegen de kapitaalkracht van de grote ondernemers.

Het archetypische voorbeeld van een dergelijke grote ondernemer was ongetwijfeld Sire Jehan Boinebroke, handelaar en textielfabrikant in de Frans-Vlaamse industriestad Douai. Boinebroke was lid van de kleine groep die het politieke leven in de stad domineerde, en hij maakte dankbaar gebruik van zijn politieke connecties en van zijn toegang tot kapitaal en buitenlandse markten om ook de vervaardiging van wollen lakens te beheersen. Dat hij daarbij meermaals zelf de waarden van zijn eigen groep overtrad, blijkt wel uit het lijvige klachtendossier dat wellicht bij de afhandeling van zijn testament werd opgemaakt. Het dossier toont aan hoe alomvattend de economische activiteiten van Boinebroke wel waren. Hij handelde niet alleen in Engelse wol en afgewerkte lakens, hij besteedde de wol ook uit aan spinsters in de stad en de omgeving, controleerde de opeenvolgende productiefasen door de wevers hun grondstoffen aan te leveren en was bovendien zelf actief in de productie, vooral in de afwerking van de lakens, met een aanzienlijk eigen bedrijf. Met andere woorden, hij

controleerde de productie van het begin- tot eindpunt en combineerde dat met een centrale rol in de logistiek en de handel. Bovendien was hij er niet vies van om zijn eigen werknemers en autonome arbeiders, die opdrachten van hem aanvaardden, ook anderszins aan zich te binden door hun huizen te verhuren en krediet te verlenen.

Het is wegens de schaarste van bronnen onduidelijk hoe wijdverspreid ondernemers als Boinebroke wel waren, en of er in de industrie altijd sprake was van een dergelijke proletarisering van de textielarbeiders. Alleszins had het 'patriciaat' in de 13e eeuw ongelimiteerd toegang tot de macht en lijkt de politieke dominantie van slechts enkele families in steden als Ieper, Gent, Brugge of Mechelen toch ook wel op een economische dominantie te wijzen. De grote sociale ongelijkheid leidde in een dynamische economie echter onvermijdelijk tot spanningen. In de jaren 1240, zoals hierboven al werd vermeld, en vooral rond 1280 was er een golf van stakingen en revoltes tegen de stedelijke elites en uiteraard speelden de grote aantallen textielwerkers in de belangrijkste steden een cruciale rol in die protesten. Maar ook nieuwe elites klopten steeds nadrukkelijker aan de deur van de politieke macht en gaandeweg zouden ook de ambachtsgilden zich steeds meer in ambachtsgilden verenigen.

Dat laatste was een traag en bovendien ook erg gecontesteerd proces. De eerste ambachtsgilden waren dan ook niet noodzakelijkerwijs industriële gilden. Ze verenigden vaak andere, meer kapitaalkrachtige beroepen in de detailhandel, zoals slagers. De eerste textielambachten begonnen overigens zonder uitzondering als religieuze verenigingen. Zij zetten zich aanvankelijk in om groepsdevotie en interne solidariteit in de groep te organiseren. Hun benaming van *charités* of *cariteyten* plaatst net die solidariteit erg centraal. Ideeën van broederlijkheid waren, overigens al vanaf het ontstaan van de steden als politieke communes, gemeengoed en de embryonale ambachten namen dat model logischerwijze ook over. Gemeenschappelijke maaltijden en religieuze rituelen als begrafenissen en optochten dienden om op regelmatige tijdstippen de groepsgeest te bevorderen. Nog in de 16e eeuw valt op hoe gildeleden elkaar bij een conflict voortdurend 'broeder' noemen. De vereniging vervulde op dat vlak tot op bepaalde hoogte de functie van een artificiële familie. Maar al snel, vanaf de tweede helft van de 13e eeuw, kregen economische besognes een veel centralere plaats in de ambachten, wat de elites, wellicht onder grote sociale druk, slechts schoorvoetend toestonden. Opvallend is dat in dat proces de oorspronkelijke solidariteitsbanden noodgedwongen moesten worden geformaliseerd. Solidariteit stond nu eenmaal economische ongelijkheid in het ambacht niet in de weg. In de 15e eeuw moesten zelfs specifieke organen van sociale zekerheid, de zogenaamde 'bussen', worden opgericht om solidariteit met zieke of werkonbekwame meesters te organiseren (al dan niet beperkt tot de meesters in het ambacht). Groepssolidariteit was toen duidelijk al veel minder vanzelfsprekend geworden dan in de beginfase van de gilden.

Revolutie en de triomf van de middengroepen

De textielambachten hadden echter de wind in de zeilen. Paradoxaal genoeg hielp de internationale conjunctuur hen daar in niet geringe mate bij. Door de toenemende concurrentie, waarbij in steeds meer Europese regio's de schaal van textielproductie toenam, verloren de textielondernemers in de grote steden van Vlaanderen, Artesië en zelfs het opkomende Brabant marktaandeel. Vooral minder dure stoffen konden namelijk goedkoper aan de man worden gebracht in de eigen regio, zonder hoge transport- en transactiekosten. De textielondernemers in de grote lakensteden werden daarom als het ware gedwongen om zich steeds meer te specialiseren en kwaliteitsvollere lakens af te leveren, een niche waarin de concurrentie met andere regio's veel minder sterk was. Net zoals in de voorbije decennia in

Europa Duitse luxeauto's vlotjes hun weg naar een bemiddeld cliënteel vonden, werden ook de dure, zware Vlaamse en Brabantse wollen lakens statussymbolen en namen vooral de lokale elites in Oost- en Centraal-Europa ze gretig af. In het proces van industriële omschakeling werden technische kennis, modegevoeligheid en duurere grondstoffen (wol, kleurstoffen) steeds belangrijker. De in ambachten georganiseerde kleine producenten waren bij uitstek geschikt om die industriële processen onder controle te houden. De sociale gevolgen waren echter bijzonder groot. De kooplieden hadden nog wel de touwtjes in handen van de regionale goederenstromen, maar ze trokken zich meer en meer terug uit het internationale handelsbedrijf en lieten ook het eigenlijke lakenproductieproces over aan de industriële *drapiers* of lakenfabrikanten, die steeds meer met de kleine ambachtsmeesters vereenzelvigd kunnen worden. Zij werden de spil van de bedrijfsorganisatie en hun economisch succes bepaalde in grote mate het uitzicht van de Vlaamse en Brabantse steden van de late middeleeuwen.

Die sociale transformaties entten zich ook op de politieke ontwikkeling in de steden. Het machtsmonopolie van de traditionele elites van kooplieden en grondeigenaars werd steeds meer gecontesteerd door de zogenaamde 'nieuwe mannen', namelijk rijk geworden ambachtsmeesters en ondernemers die de ambachten ook wel gebruikten als vehikel om hun politieke aspiraties waar te maken. De textielambachten, en vooral de numeriek talrijke ambachten van wevers en vollers, waren cruciaal in die ontwikkeling. Zij leverden ook de grootste contingenten militieleden aan de Brugse troepen die in 1302 tijdens de Guldensporenslag bij Kortrijk het hoofd boden aan de coalitie van de traditionele bestuurlijke elites van kooplieden en grondbezitters (de zogenaamde *leliaards*) met de Franse koning, die het rijke graafschap Vlaanderen beter onder controle wilde houden. Na het aanvankelijke succes mondde het conflict uit in een stellingenoorlog, waarin de Vlaamse graaf enkel de macht in handen kon houden door vernederende toegevingen te doen aan Frankrijk. Frans-Vlaanderen ging verloren en de Noord-Franse regio's van de grote textielsteden Douai, Rijsel, Saint-Omer en Arras zouden pas op het einde van de eeuw terugkeren bij het landencomplex van het graafschap Vlaanderen, toen de hertog van Bourgondië, Filips de Stoute, een jongere telg van het Franse koningshuis van Valois, na het overlijden van zijn schoonvader de nieuwe graaf van Vlaanderen werd. Maar de sociale transformaties in de steden van Vlaanderen en bijna tegelijk ook in Mechelen en de steden van Brabant konden niet meer ongedaan worden gemaakt. De machtsverhoudingen in de steden waren door de veranderde economische organisatie namelijk fundamenteel veranderd.

Het resultaat is bekend. De ambachten wonnen het pleit en ze verwierven inspraak in het bestuur van de steden – en zo ook van het vorstendom – en hun centrale rol in de stedelijke economie werd er alleen maar door versterkt. En ze deden dat niet enkel in de stad Brugge, de overwinnaar van 1302. In vrijwel alle grote steden van Vlaanderen en Brabant drongen door de ambachten afgevaardigde politici door in de stedelijke bestuursorganen. Zelfs in steden waar de traditionele handelselites zich politiek staande hielden of waar, na soms bloedige conflicten, de klok deels kon worden teruggedraaid, werden er vaak alternatieve machtsorganen opgericht om de ambachtelijke politieke stem toch te laten horen.

Percepties van arbeid en sociale orde

Elders was al te lezen dat de politieke inspraak van de ambachten in grote mate de transformatie van de stedelijke economieën naar een kenniseconomie heeft gestimuleerd en de spectaculaire groei van de stedelijke middengroepen in de late middeleeuwen mee mogelijk heeft gemaakt. De nieuwe machtsverhoudingen betekenden ook een ommekeer van de sociale verhoudingen in de steden en van de percepties over arbeid en arbeiders. In het zogenaamde

Gruuthuusehandschrift, een beroemde Brugse liederenbundel uit de late 14e eeuw, wordt de liefde vaak voorgesteld als ‘arbeid’ en ook in andere verhalen en toneelstukken dringen de door de ambachten gedragen burgerlijke waarden van vlijt en profijt steeds meer door. Werken en winst maken werden van door clerici en grondeigenaren misprezen fenomenen, de toetssteen van een civiele identiteit.

De groei van de lakennijverheid en de emancipatie van de ambachtslieden, waardoor die laatsten in veel plaatsen ook tot de politieke macht konden doordringen, bleven niet zonder gevolgen voor het beeld en zelfbeeld van de textielarbeiders. Omdat hun arbeid centraal stond bij hun groepsvorming in de ambachten, was het zeker geen toeval dat de constructie van hun sociale identiteit ook op waarden van werk, vertrouwen en solidariteit was gebaseerd. Niet dat die identiteit ongelijkheid in de weg stond. Integendeel, net zoals de kooplieden van de 13e eeuw aarzelden ook de ambachtsmeesters van de 14e en 15e eeuw helemaal niet om bepaalde groepen in het productieproces te discrimineren of hun economische activiteiten te beperken. Vooral vrouwen werden stelselmatig in het arbeidsproces teruggedrongen tot ondersteunende of slechtbetaalde activiteiten. Hetzelfde gebeurde ook met mannelijke arbeiders in bepaalde productiefasen. Meesters trachtten hun geschoolde arbeiders, de zogenaamde gezellen, en hun arbeiders in opleiding, de leerlingen, te disciplineren en hun de politieke instrumenten in het ambachtsgilde te ontfangen. Maar ook tussen diverse beroepsgroepen liepen de spanningen op. Zo gingen in steden als Gent en Mechelen wevers en vollers met elkaar in de clinch over de dominantie in het productieproces. In Gent ontnamen de wevers, na een langdurige en bloedige strijd, de vollers zelfs hun politieke rechten. Bovendien verschilde de bedrijfsorganisatie per productiefase zo sterk dat dit onvermijdelijk ook gevolgen had voor het zelfbeeld van de betrokken arbeiders of arbeidsters. De meestal vrouwelijke arbeidsters in de voorbereidende fasen van de wolbewerking (vooral spinnen) verwerkten op individuele basis wol voor een stukloon. Van enige zelforganisatie was er bij hen geen sprake en de sector werd volledig door de stad en de leidende drapiers georganiseerd. Heel anders verging het de wevers en vollers die erg begaan waren met de hiërarchische ordening van de arbeidsmarkt. Zij stelden in hun werkplaats namelijk een aantal geschoolde en ongeschoolde arbeiders tewerk. De ververs daarentegen waren dan weer actief in een erg kapitaalintensieve sector waar de hoge kostprijs van bepaalde kleurstoffen de toegang tot de sector mee bepaalden. Scheerders of lakenbereiders waren, zeker in het 16e-eeuwse Antwerpen, in grotere productie-eenheden actief, gedomineerd door rijke ondernemers en handelaars. In alle sectoren waren er bovendien ook nog eens hiërarchische relaties van onderaanneming tussen de kleine ondernemers, wat aan bepaalde meester-wevers, -vollers en -ververs toeliet om de schaal van hun onderneming sterk te vergroten en in de productieketen een positie in te nemen die begon te lijken op die van de 13e-eeuwse kooplieden.

Maar ondanks die diverse arbeidsomstandigheden kwam gaandeweg toch een eigen collectieve identiteit naar voren, uiteraard in eerste instantie bij de groepen die zich in ambachtsgilden hadden verenigd. Zoals ook elders wordt beargumenteerd, spendeerden de ambachtsbesturen grote moeite aan de ontwikkeling van een ambachtelijke ‘ideologie’ door middel van gemeenschappelijke activiteiten (maaltijden en optochten, begrafenissen van leden, kapellen, broederschappen en processies ...) of werd de interne solidariteit verhoogd door de militieplicht in te voeren in tal van steden of zogenaamde ‘bussen’ op te richten voor de organisatie van een interne sociale zekerheid voor zieke, oudere en werkonbekwame gildeleden. In publieke evenementen en zelfs in momenten van individuele nood, bijvoorbeeld bij een juridisch proces, stelden de gildeleden zich zonder falen steeds voor als hardwerkende en bescheiden ambachtsleden, voor wie broederlijke solidariteit in het ambacht en sociale gerechtigheid in de stedelijke samenleving geen ijdele woorden waren.

Misschien wordt die opmerkelijke sociale ommekeer nergens zo treffend verwoord als in de keuren van de Mechelse draperie. Net als in Vlaanderen slaagden de ambachtsgilden er ook in

Mechelen in om na 1302 toegang te krijgen tot het stedelijke beleid en net als in de grote Vlaamse en Artesische steden vormde ook in Mechelen de productie van wollen lakens met grote voorsprong de leidende economische sector. Dankzij een groot aantal bewaarde keuren die de organisatie van de lakenhandel en -productie moesten regelen voor en na 1300, is het mogelijk de gevoeligheden van de textielarbeiders en hun werkgevers op dat cruciale omslagmoment te identificeren. Voor 1300 was de vereniging van kooplieden, de zogenaamde 'gilde van het wollewerk', de dominante kracht in de industrie. Iedereen die bij de sector betrokken wilde zijn, moest ook lid zijn van de koopliedengilde en het was de gilde die zelf de lakenproductie controleerde. De greep van de handelaars op de producenten was vrijwel onbeperkt. Dat was, zoals al vermeld, al in de jaren 1240 aan het licht gekomen toen in een periode van sociale strubbelingen ook de Mechelse stadsbestuurders deelnamen aan de lock-out van de rondtrekkende stakende textielarbeiders. De afkeer van de handelaars ten opzichte van de handarbeiders in het algemeen zette hen er ook toe aan om de meest cruciale beroepen in de productieketen, de wevers en de vollers, te verbieden toe te treden tot het 'wollewerk', of ze later enkel te tolereren in de gilde als ze het dubbele intredegeld van gewone Mechelaars betaalden. Het lidmaatschap van de gilde bleef zo de sleutel tot ondernemen in de stad. De gildeleden omschreven de activiteiten van de textielwerkers zelfs als *fallacis officii* of 'weezinwekkende beroepen'.

Nochtans maken de keuren die na 1270 werden uitgevaardigd al duidelijk dat de 'weezinwekkende beroepen' stilaan een eigen gezicht kregen in Mechelen, waar net als elders de trend naar duurder en kwalitatief hoogstaander lakens was ingezet. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de ambachtsgilden langzamerhand hun eigen plaats opeisten. Bij de uitvaardiging van het lakenprivilege van 1270 door het stadsbestuur en de koopliedengilde, waren al vertegenwoordigers van het weversambacht present geweest als getuige. Toch bepaalden de kooplieden nog ondubbelzinnig de arbeidsverhoudingen. Het was wevers verboden om te staken. Ze mochten, om de industriële productie van de lakenondernemers niet in het gedrang te brengen, zelfs hun werkplaats niet verlaten eenmaal ze werk hadden aangenomen, en ze waren verplicht zich elke maandag a op de arbeidsbeurs aan te bieden. Ze mochten bovendien geen krediet opnemen om de schaal van hun onderneming te vergroten en indien ze arbeidsongeschikt waren wegens ziekte, mochten ze slechts één keer beroep doen op de solidariteit van hun collega's. Voor nagenoeg alles was de toestemming van de gilde nodig, maar – en dat was nieuw – ook de eigen ambachtsinstanties kregen een steeds grotere rol toegewezen om de kwaliteit te bewaken en de arbeidsrelaties tussen kleine ondernemers en hun werknemers te regelen.

De groeiende economische betekenis van de ambachtsmeesters zette zich ook in de daaropvolgende periode door en de kooplieden leken zich ook in Mechelen steeds meer terug te trekken uit het eigenlijke arbeidsproces. Terwijl in 1270 al een echte collectieve identiteit van de textielwerkers aan de oppervlakte kwam, was rond 1300 het hek van de dam. Die identiteit was enerzijds gestoeld op een hiërarchische organisatie van de arbeidsmarkt en anderzijds gebaseerd op het grote belang van een 'morele economie', waarbij de textielarbeiders steeds nadrukkelijker aanspraak maakten op de oude waarden van solidariteit en eerbaarheid, die al in de volle middeleeuwen terug te vinden waren. Het is zeker geen toeval dat al in de Mechelse keure van 1270 de opleiding en socialisering binnen het ambacht werden verbonden met een goede reputatie en een vlekkeloos gedrag. Tegenover de kapitaalkracht van de handelaars plaatsten de ambachtsleden steeds meer een morele integriteit. De eer en de reputatie van de ambachtsman konden de kwaliteit van zijn eindproduct waarborgen, en dus ook de betaling die tegenover die kwaliteit stond. Daarom werden ambachtsleden beboet wanneer ze niet behoorlijk waren gekleed, er een liederlijke levenswandel op nahielden, te veel schulden hadden, te dronken waren of met een prostituee samenleefden. Maar die waarden werden ook ingezet om de arbeidsmarkt te segmenteren in

functie van de behoeftes van de ambachtsmeesters, die een echte middengroep werden van kleine ondernemers met groeiende politieke ambities. Ook leerlingen werden binnen de ambachtsideologie gedisciplineerd en uiteraard moesten ook de tijdelijke werknemers van de ambachtsmeesters, de geschoolde gezellen, in een afhankelijke positie worden gebracht. De pogingen van de gezellen om eigen verenigingen op te richten, werden in de meeste steden met succes gedwarsboemd. Van verdrukten werden de ambachtsmeesters en bij uitbreiding de in ambachten georganiseerde middengroepen steeds meer zelf de dominante groep in de stedelijke samenleving.

Een hiërarchische arbeidsmarkt

Het instrument in de handen van de ambachtsmeesters in de textielnijverheid was de reglementering van de arbeidsmarkt. De hierboven al vermelde bedrijfsorganisatie noopte de wevers tot een efficiënte inzet van de beschikbare arbeid. Een kleinschalige meester-wever, -voller, -verver of -scheerder had meestal nood aan een drietal arbeidskrachten, hun meer kapitaalkrachtige collega's aan een veelvoud daarvan. Het laken moest worden verkocht op een erg competitieve exportmarkt en de loonkost moest zoveel mogelijk in de hand worden gehouden om de dure en steeds stijgende prijs van de grondstoffen te compenseren. Tegelijk waren expertise en vakkennis cruciaal geworden opdat de dure stoffen in het productieproces niet zouden worden beschadigd. De daglonen, de *dagelijcse hure*, moesten daarom tegelijk kwalitatieve arbeidskrachten kunnen aantrekken, maar mochten toch ook weer niet zo hoog zijn dat de ondernemers op de exportmarkten door lakenkooplieden uit andere steden en andere regio's uit de markt werden geprijsd. Een doorsneeatelier had een leerling in opleiding, die als goedkope arbeidskracht kon worden ingezet, een aantal geschoolde arbeiders of gezellen en een reeks ongeschoolde arbeidskrachten, meestal gezinsleden of dienstpersoneel. In tijden van grote vraag konden succesvolle meesters ook andere meesters voor zich laten werken via de zogenaamde onderaanneming. De autoriteiten bekeken dat vaak met een wantrouwende blik, omdat zoiets de interne hiërarchie in het ambacht en de heldere arbeidsrelaties tussen werkgevers en werknemers verstoorde.

Vooraf de inzet van de gezellen en leerlingen werd door de ambachten aan banden gelegd. Leerlingen werden gedisciplineerd in de werkplaats. In Mechelen werd de relatie van een leerling tot zijn meester al vanaf de late 13e eeuw sterk geformaliseerd. Via de opleiding gaf de meester niet alleen de ambachtelijke kennis door, die opleiding garandeerde ook dat de waarden van het ambacht als hoeksteen van de stedelijke samenleving met de paplepel werden ingegeven. Toch betekende dat niet dat de opleiding ook maar enige garantie bood op een succesvolle carrière als zelfstandig meester. In het laatmiddeleeuwse Brugge werd gewoonlijk slechts een kwart van alle leerlingen ook zelf meester. Bovendien werden meesterzonen vaak sterk bevoordeeld: zij genoten van allerlei kortingen, maar erfden bovenal van hun ouders of van andere familierelaties een betere toegang tot de lokale kapitaalmarkten en tot de belangrijke sociale netwerken. De grootste drempel naar onafhankelijk ondernemerschap bleef namelijk financieel: een eigen bedrijfje opzetten was, ook al vanwege de dure grondstoffen, vaak bijzonder duur. De ambachten zelf vormden echter geen absolute hinderpaal. Veel nieuwe meesters waren uiteindelijk ook in de stad ingeweken of waren stedelingen zonder onmiddellijke antecedenten in de sector, en het reglementaire kader van de ambachten was als een kaas met veel gaten. Er was altijd wel een uitweg te vinden voor de opgelegde beperkingen, terwijl er wel voldoende houvast werd geboden om kwaliteit en dus een duurzame toegang tot de krimpende exportmarkten te garanderen.

De kwaliteitsbewaking van arbeid, grondstoffen, afgewerkte producten en marktprocedures was bij de voorschriften altijd het centrale argument. Soms bestonden er limieten op de

groeimogelijkheden van de bedrijfjes, die het aantal werknemers of het aantal getouwen of vollerskommen kon beperken. Toch verhinderden die limieten niet dat enkele wevers of vollers erin slaagden om de meeste opdrachten naar zich toe te trekken. De retoriek van de ambachten beriep zich in eerste instantie op gelijke kansen, maar ze streefde niet naar gelijkheid. Op de markt van Brugge, nog altijd de centrale markt voor textielproducten rond 1500, slaagden een handvol drapiers uit Menen, Kortrijk en Wervik erin om het leeuwendeel van de stedelijke productie aan de man te brengen. Om een dergelijke concentratie te realiseren waren niet alleen uit de kluiten gewassen ateliers nodig, maar ook complexe systemen van onderaanbesteding.

De strijd om de tijd

Het is opvallend dat veel bezorgdheden in de textielproductie over de controle van de tijd handelden. Het was wellicht niet toevallig dat de openbare tijd, dat is de vaste tijd die op openbare uurwerken visueel werd aangegeven en auditief door klokken aan de stedelingen werd meegedeeld, vanaf de 13e eeuw vooral in de handels- en industriesteden snel verspreid raakte. Naast de religieuze tijd, die de liturgische tijdstippen aangaf, kwam er zo ook een publieke seculiere tijd, die aan de kooplieden toeliet om hun tijd efficiënter te beheren. Markttijden gaven aan wanneer er handel kon worden bedreven of wanneer afspraken konden worden vastgelegd. Voor de belangrijke textielnijverheid lieten de vaste uurindeling en de klokken toe om ook de arbeidstijd efficiënt te reguleren. Vóór de tweede helft van de 13e eeuw, toen de ambachten nog in hun kinderschoenen stonden, was ook de arbeidstijd nog maar heel grof bepaald. Hoewel elke grote industriestad wel haar eigen arbeidsklokken had – met soms welluidende namen als de *verdeclocke* (vredesklok) in Saint-Omer – werd er grosso modo van zonsopgang tot zonsondergang gewerkt en waren er geen vaste tijden voor pauzes bepaald. Dat was de theorie. In de praktijk waren er allerlei bepalingen voorzien die toelieten om bij kaarslicht te werken. In de meeste steden legde de door de kooplieden gecontroleerde schepenbank de arbeidstijd vast en werden de klokken voor de metten en de vespers beschouwd als de begin- en eindtijd van de werkdag. Enkel op liturgische feestdagen en zondagen gold een algemene vrijstelling van werk, hoewel ook hier regelmatig inbreuken op konden worden gemaakt. De vaagheid over de arbeidstijd was wellicht typisch voor een industrie die sterk door een bepaalde groep van kapitaalkrachtige werkgevers werd gedomineerd.

Naarmate de textielverwerking evolueerde naar een luxenijverheid en de ambachtsmeesters als drapier een steeds centralere positie in het arbeidsproces innamen, voldeed die relatief grote flexibiliteit niet langer. Op ongeveer een halve eeuw tijd werd de arbeidstijd veel complexer. Tijdsregulering moest namelijk toelaten dat ook de kleine ondernemers de arbeid in hun bedrijf konden organiseren. Aanvankelijk leek dat vooral een verlichting van de arbeidsinspanning te betekenen. Vanaf de jaren 1280 werd op veel plaatsen een middagpauze voorzien, aangekondigd door wat in Douai heel erg sprekend de *cloques du mengier* (de klokken van het middagmaal) heette. Wellicht hadden de toenmalige sociale spanningen in bijvoorbeeld Douai, Ieper en Brugge tot die toegevingen geleid. Maar tegelijk deed zich ook een verstrenging van de arbeidstijd van dagloners voor. Gezellen werden door de ambachtsmeesters gewoonlijk per week of zelfs per dag aangeworven. Al snel kwamen in de door de ambachten beïnvloedde keuren van de 14e eeuw allerlei bepalingen voor die de integriteit van de werkdag moesten waarborgen. Gezellen moesten zich met spoed naar het atelier van de meester begeven; zij mochten hun werk niet verlaten, tenzij de klokken een algemene pauze aangaven, enzovoort. Tegengestelde belangen tussen werkgevers en werknemers resulteerden in getouwtrek over allerlei aspecten van de arbeidsduur zoals

werken voor de ochtendklok en na de avondklok (in Gentse keuren omschreven als '*de clocke up te gane*' en '*vander clocke af te gane*'), werken in periodes van grote drukte vlak voor de jaarmarkten, het wegvallen van feestdagen enzovoort. Het is opvallend dat de ambachtsmeesters, eenmaal zij toegang tot de politieke macht hadden verworven, veel stringenter omgingen met de reglementering van de arbeidstijd, wellicht omdat zij als kleinschalige ondernemers minder eigen hefbomen hadden om hun werknemers in bepaalde werkritmes te dwingen.

De tijdsreglementering werd dan ook sociaal hiërarchisch. De grote 14e-eeuwse keuren van de grote, maar hoe langer hoe meer ook van de kleine draperiesteden voerden niet alleen een soepele tijd in voor de meester, die zijn bedrijfje zo optimaal mogelijk aan de conjunctuur moest kunnen aanpassen, maar ook een veel striktere tijd voor de gezellen, de geschoolde arbeiders die door de meesters op de arbeidsbeurs werden aangeworven. Die arbeidsbeurzen werden doorgaans op een centrale plek in de stad georganiseerd, meestal op een marktplein of bij een centraal gelegen kerkhof, zoals bij de Sint-Romboutskerk in Mechelen, en nog voor de ochtendlijke arbeidsklokken arbeidsklok waren geluid. Markttransparantie stond daarbij voorop. Alle potentiële werknemers moesten zich op de daartoe voorziene tijdstippen aanbieden. Ambachtsmeesters mochten, indien er schaarste was aan goede gezellen, overigens niet tegen elkaar opbieden om hogere lonen of betere arbeidsvoorwaarden aan te bieden, en gezellen mochten uiteraard niet met meerdere meesters tegelijk afspraken maken. In Mechelen mochten ze zelfs niet op een meester toestappen om hem te vragen arbeid aan te bieden. Na de sluiting van de arbeidsbeurs moest iedereen zich naar de ateliers begeven. In Ieper werd er, na de eigen klok van de arbeidsbeurs, zelfs een tweede klok geluid, het moment waarop alle arbeiders op hun werk aanwezig moesten zijn. Af en toe, bijvoorbeeld in Oudenaarde, regelden de meesters niet alleen de aanwerving van werknemers, maar ook de onderaanbesteding zelf via de arbeidsbeurs.

Eindspel

In 1575--1576 werd er op de Antwerpse markt een lijst vrijgegeven van alle stoffen die er nog te verkrijgen waren. De opstand tegen het Spaanse gezag was intussen al volop aan de gang, hoewel het er voor de opstandelingen erg benard uitzag. Gouverneur Luis de Requesens had hen teruggedrongen tot in enkele steden van Holland, wat meteen ook verklaart waarom de producten van de nog steeds bloeiende Hollandse lakennijverheid in Leiden of Delft toen de Antwerpse markt niet bereikten. De lijst maakt alleszins duidelijk dat de Vlaamse en Brabantse lakennijverheid nog weinig leek op de grote draperie van de 13e en 14e eeuw. De grote Vlaamse, Brabantse en Artesische steden waren, op enkele uitzonderingen na, weggekijnd als textielcentra en ook de kleinere steden in Vlaanderen, Brabant en Holland, zoals Diksmuide, Aalst, Oudenaarde, Kortrijk, Wervik, Eeklo, Herentals, Diest, Delft en Haarlem, die in de late middeleeuwen met stoffen in het middensegment de grotere steden hadden beconcurrerd, hadden veel terrein verloren ten opzichte van de Franse en vooral Engelse lakens. De Engelse lakens Engeland werden weliswaar nog in Antwerpen door de talrijke lokale lakenbereiders afgewerkt, maar de vervaardiging van de goedkopere en zelfs heel dure laken stoffen vond toen volop in Engeland zelf plaats.

Toch bleef textiel nog centraal staan in het industriële weefsel van de Lage Landen, maar de nijverheid was danig veranderd in de loop van de 15e en 16e eeuw. Steden als Mechelen en Ieper konden met hun extreem dure luxelakens wel nog op een zeer laag niveau actief blijven op de exportmarkt. Enkele nog dynamische textielsteden in de Leiestreek, zoals Armentières in Frans-Vlaanderen en Menen, slaagden erin om met succes hun marktaandeel voor de middensegmenten uit te breiden. Maar veel wevers in de grote steden hadden zich,

meedeinend op de trend van luxenijverheden, omgeschoold voor andere sectoren, bijvoorbeeld de vervaardiging van geweven tapijten die de muren van rijke klanten in binnen- en buitenland decoreerden. Vooral in Brussel en in en rondom Oudenaarde was de tapijtweefnijverheid uitgegroeid tot een belangrijke sector. Anderen vonden werk in de luxenijverheden die in de grotere steden aan de consumptiebehoeftes van de nog steeds bloeiende stedelijke middenklasse tegemoetkwamen: goudleer in Mechelen, schilderkunst in Brugge, Antwerpen, Brussel en Mechelen, miniatuurkunst in Gent, Brugge, Antwerpen en zelfs Oudenaarde, drukwerk en boeken in Antwerpen, enzovoort. Maar toch was ook textiel gericht op export in bepaalde gebieden een blijver gebleken. Op het Binnen-Vlaamse, Kempense en Henegouwse platteland vulden de kleine boeren, die met slechts een lapje grond hun gezin moesten onderhouden, hun veel te schamele inkomen aan door vlas te bewerken en lijnwaad te weven. In enkele rurale gebieden, zoals in Duffel en de dorpen van het Vlaamse Heuvelland, kwam ook een lakennijverheid op. Enkele steden slaagden er eveneens in om het succes van linnen stoffen binnen te halen. Vooral in de stad Kortrijk, die zelf een verzamelmarkt was voor het lijnwaad dat in haar hinterland werd vervaardigd, slaagden ondernemers erin om gehistorieerde servetten en tafellakens op de markt te brengen, de zogenaamde linnen damasten. Een handvol kleinere steden slaagde er ook in om op de groeiende vraag naar gemengde stoffen in te spelen, hoewel ze nooit het Zuid-Duitse fustein uit de markt konden prijzen. Ook de zijdeproductie begon aan een opmars vanuit de grote handelsstad Antwerpen.

Het is opvallend dat het initiatief voor die economische veranderingen opnieuw volledig bij bijna kapitalistisch geschoede handelaars en ondernemers kwam te liggen. De tapijtweefnijverheid, zowel die op het platteland als in de stad, werd volop gedomineerd door kapitaalkrachtige ondernemers die soms honderden geproletariseerde wevers in dienst hadden. Zoals de Boinebroles van de 13e eeuw controleerden zij opnieuw zowel de grondstoffen, de markt voor afgewerkte producten als het productieproces zelf. Schaalvergroting, het mindere belang van hoge standaardkwaliteit voor de modieuze wollen en linnen stoffen, en, in het geval van de tapijtweefnijverheid, de controle over de grondstoffen en de patronen die de basis van de tapijten vormden, hadden de ambachtsmeesters steeds meer tegen elkaar uitgespeeld. Toen de stad Brugge haar rol als Europese textielmarkt grotendeels was kwijtgespeeld, stimuleerde de stedelijke overheid, geïnspireerd door het enorme succes van Hondschoote als textielcentrum, niet zonder succes de re-introductie van de vervaardiging van 'saaïen', goedkopere lichtere stoffen. Het waren echter armere, vaak niet eens in een ambacht georganiseerde textielwerkers die de nieuwe industrie draaiende hielden. Zij waren duidelijk niet in staat om het voorbeeld van hun corporatief georganiseerde voorgangers te volgen, van wie er velen als drapier moeiteloos in de stedelijke middengroepen waren doorgedrongen en enkelen zelfs politieke macht hadden weten te verwerven. De stedelijke middengroepen verdwenen echter niet, maar ze kregen voortaan vooral vorm door op de lokale en regionale markt gerichte kleinhandelaren en kleine warenproducenten in plaats van door een op de internationale markt gerichte groep kleine textielondernemers.

De lage lonen en hoge prijzen van voeding en consumptiegoederen, die toen veel textielwerkers tot een subsistentieniveau terugbrachten, en de sociale degradatie, waardoor textielwerkers nog meer dan vroeger in de onderste lagen van de samenleving belandden, zorgden echter voor een explosief mengsel. Dissidentie en sociale onvrede – altijd al een kenmerk van de sociale geschiedenis van de textielwerkers – nestelden zich in hun rangen. Het opkomende protestantisme vond dan ook een gunstige voedingsbodem in de textielstreken en -steden van Vlaanderen. Het valt daarbij op dat het niveau van geletterdheid en culturele betrokkenheid in die textielregio's erg groot was: nergens was in het midden van de 16e eeuw bijvoorbeeld de concentratie van rederijders groter dan in de textielzone van

West- en Oost-Vlaanderen. Nieuwkerkse drapiers en Oudenaardse tapijtwevers liepen dan ook storm voor de hagenpreken van calvinistische prekers. De repressie na het herstel van het katholieke Spaanse gezag was navenant en vele textielwerkers verkozen dan ook om naar andere oorden in Holland, Engeland of Noord-Duitsland uit te wijken. De Gouden Eeuw van de Republiek der Verenigde Nederlanden was niet alleen gebouwd op het kapitaal van gevluchte Antwerpse kooplieden, maar ook op de arbeid en expertise van Vlaamse textielwerkers.

Beredeneerde bibliografie

De studie van de Zuid-Nederlandse textielnijverheid in de middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd is de voorbije decennia gedomineerd door het werk van de onlangs overleden Canadese economische historicus John H. Munro. Voor een synthese van zijn onderzoeksresultaten en een verwijzing naar meer gedetailleerde studies, zie Munro J.H. 'Industrial Transformations in the North-West European Textile Trades, c. 1290-c. 1340: Economic Progress or Economic Crisis?', in *Before the Black Death. Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century*, ed. Campbell B.M.S., Manchester, 1991, pp. 110--148 en vooral de hoofdstukken 'Medieval Woollens: Textiles, Textile Technology and Industrial Organisation, c. 800-1500' en 'Medieval Woollens: The Western European Woollen Industries and their Struggles for International Markets, c.1000-1500', in *The Cambridge History of Western Textiles*, ed. Jenkins D., Cambridge, 2003, pp. 181--227 en 228--324. Op heel wat vlakken verouderd, maar toch nog steeds waardevol, is de klassieker Espinas G., *La draperie dans la Flandre française au Moyen Âge*, 2 vols, Parijs, 1923.

Voor de transitie van de domaniale naar de stedelijk textielproductie blijft het werk van Adriaan Verhulst fundamenteel: Verhulst A., 'Sheep Breeding and Wool Production in Pre-Thirteenth Century Flanders and Their Contribution to the Rise of Ypres, Ghent and Bruges as Centres of the Textile Industry', in *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders. Archaeological and Historical Contributions*, ed. Dewilde M., Ervynck A. en Wielemans A., Asse-Zellik, 1998, pp. 33--40 en Verhulst A., 'On the Preconditions for the Transition from Rural to Urban Industrial Activities (9th-11th Centuries)', in *Labour and Labour Markets between Town and Countryside (Middle Ages-19th Century)*, ed. Blondé B., Vanhaute E. en Galand M., Turnhout, 2001, pp. 33--41. De relaties tussen Vlaanderen en Engeland, ook voor wat betreft migratie en economische aspecten, zijn grondig bestudeerd in Oksanen E., *Flanders and the Anglo-Norman World, 1066-1216*, Cambridge, 2012.

De perceptie van sociale groepen in de volle middeleeuwen, waaronder wevers, is op boeiende wijze benaderd door Künzel R., *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsstructuren in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen, 1997. Over de appreciatie van handenarbeid in groepen van ketters en in religieuze bewegingen zijn een aantal gedachten samen gebracht in Deploige J., 'By the Labour of Whose Hands? Two Reflections on the Appreciation of Work in Medieval Christianity on the Occasion of the Publication of Catharina Lis and Hugo Soly, *Worthy efforts: attitudes to work and workers in pre-industrial Europe*', in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 11-1, 2004, pp. 89--104, maar vindt men ook belangrijke gegevens verspreid over het werk van Simons W., *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565*, Philadelphia, 2001. Voor een recente, kritische benadering van de middeleeuwse ketterij, en de stereotypering van ketters als wevers, zie Moore R.I., *The War On Heresy: Faith and Power in Medieval Europe*, Londen, 2012.

Een kwantitatieve benadering van de productieoutput van de Vlaamse lakennijverheid kan men vinden in Stabel P., ‘Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe’: een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen’, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 51, 1997, pp. 113--153 en Thijs A.K.L., ‘Les textiles au marché anversoïse au XVIe siècle’, in *Textiles of the Low Countries in European Economic History, Proceedings of the Tenth International Economic History Congress*, ed. Aerts E. en Munro J., Leuven, 1990, pp. 76--86. Over de situering van textiel in het geheel van de economische transformaties in deze periode: Van der Wee H., ‘Industrial Dynamics and the Process of Urbanization and De-urbanization in the Low Countries from the Late Middle Ages to the Eighteenth Century. A Synthesis’, in *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages -- Early Modern Times)*, ed. Van der Wee H., Leuven, 1988, pp. 307--381. De sociale geschiedenis van de textielnijverheid is minder systematisch bestudeerd. Vooral het fenomeen van ambachtsgilden is daarbij de voorbije jaren aan bod gekomen. Zie daarvoor: Lis C. en Soly H., ‘Subcontracting in Guild-Based Export Trades, 13th--18th Centuries’, in *Guilds, Innovation, and the European Economy*, ed. Epstein S.R. en Prak M.R., Cambridge, 2008, pp. 81--113; Soly H., ‘The Political Economy of Guild-Based Textile Industries: Power Relations and Economic Strategies of Merchants and Master Artisans in Medieval and Early Modern Europe’, in *The Return of the Guilds*, ed. Lucassen J. et al., Cambridge, 2008, pp. 45--72; Sosson J.-P., ‘Les métiers: norme et réalité. L’exemple des anciens Pays-Bas méridionaux aux XIVe et XVe siècles’, in *Le travail au Moyen Âge: une approche interdisciplinaire*, ed. Hamesse J., Louvain-la-Neuve, 1990, pp. 339--348 en Stabel P., ‘Guilds in Late Medieval Flanders: Myths and Realities of Guild Life in an Export-Oriented Environment’, in *Journal of Medieval History*, 30, 2004, pp. 187--212. Het oudere Wyffels C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussels, 1951 blijft nog belangrijk. Over ambachtelijke ideologie, zie ook Dumolyn J., ‘“Let Each Man Carry on with His Trade and Remain Silent”. Middle Class Ideology in the Urban Literature of the Late Medieval Low Countries’, in *Cultural and Social History*, 10, 2013, pp. 169--189 en Lis C. en Soly H., *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe*, Leiden, 2012. Vooral de positie van bepaalde sociale groepen in de textielnijverheid verdient de volgende periode meer aandacht. Voorlopig is het behelpen met Espinas G., *Les origines du capitalisme, 1. Sire Jehan Boinebroke patricien et drapier douaisien (1286 environ)*, Rijsel, 1933 en Van Werveke H., ‘De Koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamse lakennijverheid van de Middeleeuwen’, in *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en schoone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 8, 1946 voor de rol van de kooplieden; Holbach R., *Frühformen von Verlag und Grossbetrieb in der gewerblichen Produktion (13.-16. Jahrhundert)*, Stuttgart, 1994 voor de arbeidsverhoudingen tussen stad en platteland en Stabel P., ‘Working alone? Single women in the urban economy of late medieval Flanders (thirteenth-early fifteenth centuries)’, in *Single life and the city, 1200-1900*, ed. De Groot J., Devos I. en Schmidt A., Londen, 2015, pp. 27--49 en Carlier M. en Stabel P., ‘Questions de moralité dans les villes de la Flandre au bas moyen âge: sexualité et activité urbaine (bans échevinaux et statuts de métiers)’, in *Faire Banz, edictz et statuts’ légiférer dans la ville médiévale*, ed. Cauchies J.M., Brussel, 2002, pp. 241--262 voor de rol van vrouwen en het belang van morele codes.

Om diplomatische en andere documentaire bronnen betreffende de textielindustrie op het spoor te komen, kan men profijt halen, voor de periode vóór 1250, uit *Diplomata Belgica. Les sources diplomatiques des Pays-Bas méridionaux aux Moyen Âge*, ed. de Hemptinne T., Deploige J., Kupper J.-L. en Prevenier W., Brussel, sinds 2015 raadpleegbaar op www.diplomata-belgica.be en uiteraard uit de door Georges Espinas en Henri Pirenne opgestarte reeks *Recueil de documents relatifs à l’histoire de l’industrie drapière en Flandre*,

8 vols, Brussel, 1906-2006. Over literaire teksten als bron voor historisch onderzoek valt nog meer onderzoek te doen, maar wel zeer nuttig zijn Van Uytven R., 'Cloth in Medieval Literature of Western Europe', in *Cloth and Clothing in Medieval Europe. Essays in Memory of Professor E.M. Carus-Wilson*, ed. Harte N.B. en Ponting K.G., Londen, 1983, pp. 151--183 en Goyens, M. en Van Hoecke W., 'Vlaamse immigranten in het 13de-eeuwse Atrecht: de getuigenis van de "Prise De Neuville"', in *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas Français*, 13, 1988, pp. 11--26.